

A művészi állandó és a művészi változó – a József Attila-próba

Mielőtt belekezdenék tulajdonképpeni témámba, amely József Attilával kapcsolatos, néhány szót szeretnék szólni konferenciánk címről. A „hagyomány és a lelemény” viszonyának firtatása látszólag semmiféle fejtörést nem okoz *önmagában véve*. A probléma valószínűleg egyidős az emberiséggel, hiszen feltehetően mindig, minden közösségben van egy újító szándékú kisebbség, és egy, a szokásokhoz, a tradícióhoz ragaszkodó többség. (Kicsit előreszaladva, ezt mondaná József Attila „állandónak”, és a *forma* oldalára sorolná.) Ez a konfliktus természetesen új alakváltozatokban jelenik meg a 20. századi modernség korában. Ennek a sokféle változatnak az egyik karakterisztikus darabja Apollinaire verse, az *Egy szép vörössesszőkéhez*, amelynek, mint köztudomású, a Radnóti-féle fordításában található a ma már majdnem szállóige értékű fogalompár. Közelebbről nézve a verset azonban már sokkal nehezebb eldönteni, hogy miről is van szó. „Je sais d’ancien et de nouveau autant qu’un homme seul pourrait des deux savoir / et sans m’inquiéter aujourd’hui de cette guerre / Entre nous et pour nous mes amis / Je juge cette longue querelle de la tradition et de l’invention / De l’Ordre et de l’Aventure” (APOLLINAIRE 1958; 315). A háborús sérült férfi beszél itt, akinek meglékelték a koponyáját, és elvesztette legjobb barátait a harcokban; ő állítja most, hogy mindazt tudja az újról és a régiről, „amit ezekről így egy ember egymagában tudhat”. Majd váratlanul megjegyzi, hogy ma nem a háború miatt nyugtalanodik, amely „közöttünk és értünk folyik”, és közli a „barátaimként” szólított többi emberrel, hogy „elítéli” a hagyomány és a lelemény „hosszu vad vitáját / A Kaland s a Rend porpatvarát”.

Első szinten tehát úgy is érthetnénk, hogy megbékélésre szólítja fel a szemben álló feleket, „elítélve” a viszályt. A „je juge” kifejezés ugyan jelentheti ezt, de jelenthet egyszerűen „megítélést” is. Az angol és német fordítások (legalábbis azok, amelyeket én találtam), óvakodnak eldönteni ezt a kérdést. „Rechne ich diesen langen Streit der Überlieferung und der Erfindung” (USINGER 2002); „I am here to judge the long debate between tradition and invention / Between Order and Adventure” (GREET 2004), más fordításban: „tradition and imagination” (CLARK 2013). A meg- vagy elítélés gesztusát követően viszont könyörgőre fogja a dolgot a beszélő, s mintegy *mentegőzik* a rend, vagyis a tradíció képviselői előtt: „Ti, akiknek a szája Isten szájához hasonló / E száj maga a rend / Legyetek elnézők ha minket összemértek / Azokkal akik ápolják és folytatják a rendet (*A ceux qui furent la perfection de l'ordre*) / Mi a kalandot kergetjük mindenfelé / Nem ellenetek harcolunk mi”. Egyszóval a vers nagyon nagy gondolati ívet ír le a valódi háborútól az irodalmi csatározásokig és a vörösseszőke nő képében megjelenő (már az elmúlás nosztalgiájával telített) szerelmi vágyakozásig. Bizonyos értelmezések szerint a szőke és a vörös haj színvegyülete azt a művészi csodát jeleníti meg némiképp allegorikusan, amelyet a hagyomány és az újítás termékeny összefonódása hozhatna. (Magam hozzátenném, hogy a költemény modernségének egyik összetevője éppen az, hogy *kijátssza* az allegorikus logikát, és a szelíd elmúlás képével zárja ezt a bonyolult problémahalmazt.)

József Attilát egyik híres elméleti szövege révén hoznám mindezzel összefüggésbe. Az *Irodalom és szocializmus* (1930) híres kategóriapárosa, a művészi állandó és a művészi változó dialektikus kapcsolata könnyen beláthatóan éppen annak a rejtélynek a megvilágítását szolgálná, amit a „hagyomány és a lelemény” egyidejű érvényesülése jelent. A költő által felidézett példák arra mutatnak, hogy a fenti viszonyoknak egy és ugyanazon művön belüli megjelenése izgatta a legjobban. De miről is beszél valójában? „Én tehát azt állítom, hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy szemléleti végső egésznek. [...] A művészi állandó mozzanata tehát azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás mint a világegészet képviselő szemléleti egész jelenik meg. A művészi változó mozzanata pedig nem más, mint az az általános és társadalmi, amely a korrallal együtt változik és amelyből alakul ki az egész. Tehát a változó alkotja az állandót és az

állandó érvényesíti a változót. A változó adja meg az állandó valóságát s az állandó adja meg a változó érvényét.” (Megőriztem a kézirat írásmódját.) Ezt a koncepciót egy Petőfi-vers értelmezésével teszi próbára. „A művészi változó és a művészi állandó összevetéséből érthetjük meg mindazt a sok rejtélyt és megokolatlan állítást, ami a művészetre vonatkozik. Hogy pl. a műnek ujnak kell lennie, noha Petőfiről tudjuk, hogy nem új és mégis, hogy idézőjelet használjak, »gyönyörködünk« benne. Hogy mért dobjuk ki mégis nevetve azt, aki ma Petőfi-szerű verset ír. Hogy miért csepülnők le azt, aki ma írná a következő sorokat: »Szentegyház keblem belseje, Oltára képed«. És mért mivészi mégis, ha megtudjuk utólag, hogy Petőfi írta? Először is: e két sor egészként való összefüggése teljes. A hiba, ha ma íródik, az, hogy ma már nem végső szemléleti ez a két sor, mert a szemlélet már meghaladta azt a fölfogást, amely szerint a legnagyobb s a legmagasztosabb dolgok egyike a lélek számára a templom meg az oltár – mert hiszen e hasonlat magasztos, mert magasztos dologról, a honszerelemről akar beszélni. De a mi szemünkben már a honszerelem sem magasztos, mert ismerjük úgy a nép, mint a haza, a lakosság meg az állam és az elnyomó osztályok meg az uralkodó osztályok összefüggéseit. Ez a két sor megszabja a vers összes többi sorát – Petőfi nagyszerű költő volt – a verset el is fogadjuk versnek, mert akkor, amikor íródott, valóban a szemlélet határán járt: azaz minden porcikájában benne van a polgári átalakulással együtt haladó forradalmár ideológiája. [...] Hallgassuk meg csak a vers első három szakaszát: »Tied vagyok, tied, Hazám! / e sziv, e lélek; / kit szeretnék, ha tégedet / nem szeretnék. / Szentegyház keblem belseje, / Oltára képed. / Te állj s ha kell: a templomot / eldöntöm érted. / S az összeroskadó kebel / Végső imája: / Áldás a honra, istenem / Áldás reája! – « Már most melyik magasztosabb? A haza-e, vagy az egyház? Bármelyiket vegyük is a versből, a másik a magasztosabb. És valóban, a haza meg az egyház képzetét tekintve áll ez az egész polgári ideológiára. A vers tartalma pedig az az ideológia, az hogy templom stb az a forma. Ma tehát költő ezt azért nem írhatja le, mert a társadalmi változóval együtt a művészi változó is megváltozott, vagyis ma nem a polgári társadalom kezdetén, hanem a végén és egyben a proletár társadalom kezdetén vagyunk, egyszóval a mai művészi változót, amelyből a művészi állandót meg kellene alkotni, ma már csak szocialista ideológiával lehet megtalálni” (JÓZSEF 1967; 127–128).

Ha egy pillanatra eltekintünk attól az osztályharcos meggyőződéstől, amelybe a költő beágyazni igyekszik a gondolatmenetét, a két terminus összjátéka módszertanilag és poétikailag valóban termékenynek látszik. S ez még akkor is így van, ha Tverdota György joggal figyelmeztet arra, hogy az *Irodalom és szocializmus* „történetiségkonceptióját, változáselméletét Pauler Ákos Arisztotelész-értelmezése alapozza meg. Az »állandó-változó« fogalompárt, amelyre a koncepció épül, a költő az *Aristoteles* című könyvből kölcsönözte: »A substantia amennyiben tapasztalatunkban felmerül, két tényezőből áll: egy változóból és egy változatlanból. Sokratesen minden megváltozhat, összes testi és lelki tulajdonságai módosulhatnak és módosulnak is, pl. midőn megöregszik, de amellet mindig Sokrates marad. Van tehát Sokratesben valami, ami nem változik, ami állandóan ugyanaz marad. Ez az állandó mozzanat ép a valóság végső alanya, a substantia« (TVERDOTA 2007; 315–316). A kutatás azóta azt is kiderítette, hogy József Attila ismerhette a *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című Marx-műben olvasható megjegyzéseket a művészet korhoz kötöttségének és egyetemes érvényességének összefüggéseiről. A lényeg azonban az a mi szempontunkból, hogy a Petőfi-vers kapcsán egy rendkívül fontos, mondjuk ezúttal így, „receptíóesztétikai” kérdést sikerül megfogalmaznia, s ezzel messze túllép korának (magyar) poétikai kérdéshorizontján. Sikerül ugyanis magyarázatot adnia arra, hogy miért nem lehetséges „ma” (azaz a 20. század harmincas éveiben) a haza költői megszólításának ez a módja, másfelől pedig, hogy miért tudjuk mégis jelentős költeményként olvasni a verset. Ez utóbbi magyarázatra az a meggondolás ad számára lehetőséget, hogy a műnek „szemléleti egészet” kell alkotnia ahhoz, hogy a történetileg változó mozzanatok műalkotásként „érvényesítsék” a ma embere számára is. Tehát az, hogy Petőfi volt annyira jelentős költő, hogy a maga korában poétikailag el tudjon hatolni „a szemlélet határáig”. Ezzel József Attila a modernséget le tudja választani a szimpla „újat-mondás” elvárásáról is. „Egyszóval a műalkotással szemben való *értelmes követelmény* nem az, hogy *új* legyen, hanem hogy *a valóságos világi (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi ellentétekből alkotódjék, még pedig mint ritmusosan szemléleti végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe. Hogy a művészi állandónak meglegyen a valósága és a művészi változó-nak fennálljon az érvényessége.*”

Két hasonló kísérletet is említhetünk a múlt századi művészet-elméleti gondolkodás történetéből (ezúttal persze csak laza analógia gyanánt). Az egyik Walter Benjamin nevéhez fűződik, aki 1921–22-ben írta meg nagy tanulmányát Goethe *Vonzások és választások* című regényéről. Ebben vezette be az igazságtartalom (*Wahrheitsgehalt*) és a dologi tartalom (*Sachgehalt*) kettős terminusát (BENJAMIN 1980; 99). „A kritika a műalkotás igazságtartalmát keresi, a kommentár a dologi tartalmat. E kettő viszonya határozza meg az irodalomnak azt az alaptörvényét, mely szerint az igazságtartalom annál láthatatlanabbul és bensőbbben kötődik a dologi tartalomhoz, minél jelentősebb a mű. Ha eszerint éppen azok a művek bizonyulnak tartós életűnek, amelyeknek igazsága a legmélyebben ágyazódik dologi tartalmukba, az időben a mű reáliái annál élesebben szöknek a szemlélő figyelmébe, minél inkább elhálnak magában a világban. Így azonban, idők múltával, elkülönülni látszik a mű dologi és igazságtartalma, holott kora-idejükben együtt éltek. Mert az igazságtartalom akkor is rejtezik, amikor a dologi előtérbe nyomul.” Benjamin hasonló problémát vet fel ezzel a dialektikával kapcsolatban, mint József Attila: rákérdez a két vonatkozás egymáshoz való viszonyára, vagyis, hogy melyikük köszönhet többet a másiknak? Szerinte ugyanis az dönt a mű halhatatlansága felől, *ahogy* ez a kettő elkülönül az alkotásban. Választott példájában, vagyis a házasság fogalmát illetően még a szóhasználat is kísértetiesen hasonló a magyar költőéhez. Egyik megállapítása szerint a felvilágosodás nagy szellemei (elsősorban Kant) képtelenek voltak ebben a kérdésben a dologi tartalom *szemléletéig* emelkedni, vagyis számukra kettévált a házasság mint jogi intézmény és mint a szeretet meglétének legmagasabb kifejezése. Ez persze csak a kiindulópont Benjamin számára, hogy elemezhesse a Goethe-regény mitikus vonatkozásainak vagy „sorseszemélyének” megformálódását, ahogy a dologi tartalmak révén megnyilvánulnak az adott korban és a későbbi korok olvasói számára is. A másik kísérlet, amely eszünkbe juthat, Roland Barthes „olvasható-írható” kategóriapárosa, amelyet az *S/Z* című munkájában, vagyis Balzac *Sarrasine* című novellájának elemzésében vezetett be. Ha felidézzük a József Attila-tanulmány érvelését, jól láthatjuk, hogy a költő elutasítja a műalkotás kifejezéselméleti vagy játékelméleti definícióit, hogy végül lehorgonyozzon a szemléletiség és a nyelvi forma kapcsolatának történeti szempontú megragadásánál. Ez magyarázza nála például azt is, hogy a Petőfi-vers ma már *nem írható*, miközben művészi rangjának megfe-

lelően *olvasható*. Természetesen arra is ad példákat – értelemszerűen a saját költészetéből – amit Barthes az „írhatóság” követelményének nevezett, s amit mindkettejünkél a sokkal erőteljesebb befogadói aktivitás, olvasói odaadás elvárása jellemez. (Ezúttal nem térhetünk ki azokra a nyilvánvaló különbségekre is, amelyek látásmódjukat elválasztják egymástól; Barthes négy évtizeddel később, egy egészen más társadalomban és szellemi légkörben működött, mint József Attila.)

Előadásom címében „József Attila-próbáról” beszéltem, értve ezen azt, hogy talán nem érdektelen kipróbálni a művészi állandó és a művészi változó kettősségének és dialektikus összefüggéseinek mérlegelését – magának a költőnek az írásaiban. Ebből a meggondolásból kiindulva célzatosan két olyan szöveget választottam, amelyekben a művészi változók történeti átrendeződése feltehetően ugyanolyan távolságot teremt a mai olvasó szempontjából, mint ahogy József Attila viszonyult Petőfi verséhez. Az egyik a *Munkások* című vers utolsó strófája, a másik a *Május* című rövid költemény. Az egyik 1931-ben, tehát az *Irodalom és szocializmus* születésénél nem sokkal később íródott, a második 1935-ben.

Munkások

De – elvtársaim! – ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.
Kiállunk érte, mint a kémény: lássák!
És búvunk érte, mint az üldözött.
A történelem futószallagára
szerelve így készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az Ember öntött csillagát!

A költő beszédmódját követve, a vers megszólalásmódját a korabeli munkásmozgalmi nyelvezet határozza meg, vagyis ez a *formája*. Márpedig ez a forma legalább olyan távolságra van tőlünk, mint a harmincas évek József Attilája számára a kebelét szentegyházként jellemző Petőfi beszédmódja. A szemléletiség tekintetében is találunk a mától végtelenül eltávolodott elemeket, mint amilyen például a történelem „futószallagán” készülő világ. Ezt egy mai olvasó talán úgy is értelmezhetné, hogy a jövőnk egy szükségszerűen előre megtervezett formájú gyári termékhez hasonlatos, amiről esetleg Chaplin

filmje, a *Modern idők* juthatna eszébe. A figyelmesebb olvasás azonban felfedi, hogy sokkal inkább arról van szó, hogy a kiszámíthatatlan jövő mindenképpen a munkásság sorsához kötve alakul. Ennek a tárgyi rekvizitumai a futószalag, vagy az *öntött* csillag ugyanúgy, mint a vers korábbi strófáiban a gyári létformát megidéző egyéb elemek. De ami megmenti a verset attól, hogy elérhetetlen távolságba kerüljön tőlünk, az nem más, mint a néhány mozzanat, amely teljesen szokatlanul kerül be ebbe az összefüggésrendszerbe. Ilyen az „osztályharcban vasba öltözött” jelzős-határozós szerkezet, amely egyszerre idéz egy expresszionista vagy éppen futurista plakátot, és köti oda a mondatot újfent a nagyipari munkásvilágához. (A korabeli mozgalmi berkekben, amennyire tudom, nem is volt jó visszhangja a költeménynek.) A másik vers egy május elsejei felvonulást vetít elének, tehát a megszólalás formája elvileg nagyon hasonló a *Munkásokéhoz*.

Május

A rengő lomb virágban ég
és készül a gyümölcsre,
a nyílt uccára lép a nép,
hogy végzetét betöltse.
Iramlanak a bogarak,
friss jelszavak repülnek.
S az aranyba vont ég alatt,
– mert beköszönt az ünnep –
a szabadság sétára megy.
Hős népe ágat lenget,
s ő kézenfogva vezeti
szép gyermekét, a rendet!

A mozgalmi rekvizitumok itt is megjelennek („a végzetét” betöltő nép, „friss jelszavak”), bár sokkal kisebb mértékben, mint az előző versben. A legnagyobb különbség azonban talán az, hogy ezúttal nem a munkásságról vagy a proletariátusról, hanem a „népről” van szó. Feltételezhető ugyan, hogy a mozgalom maga a nép vagy a nép sorsa, „végzete” a mozgalom, de ez csak utalás. A kép idilli, a tavasszal ébredő természet eleveenségéhez és életteliségéhez van kötve; az „aranyba vont ég” ikonszerű kelléke nem is annyira az ötvenes évek szovjet, hanem inkább kínai felvonulási képeit előlegezi. Az allego-

rikus szándék nyilvánvalóvá válik a szabadság megszemélyesítésével, aki a május elsején gyermekével felvonuló („sétáló”, és ez nem mind-egy) szülőként jelenik meg. Ismerjük a híres töredéksorokat: „Ahol a szabadság a rend / mindig érzem a végtelent.” A marxista ideológia filozófiává emelt gondolati sémájáról kell tehát beszélünk: a népnek az a „végzete”, hogy mindenki számára kivívja a szabadságot, vagyis hogy megnyissa az emberiség útját a végtelen kiteljesedés felé. Am ezt csak akkor tudja megtenni, ha ünnepi közösségben forr össze, az egyén pedig kilép „a nyílt utcára” személyes elszigeteltségéből. Érdekes lehet annak mérlegetése, hogy a nép itt nem zászlókat lobogtat, hanem „ágot lenget”; ez akár Jézus jeruzsálemi bevonulásának jelene-tét is felidézheti. Míg a *Tömeg* című versben az utcán hömpölygő so-kaság elemi, kontrollálhatatlan erőként jelenik meg, ebben a versben éppen ellenkezőleg, a békés, rendezett, életigenlő és szabad felvonu-lás utópiája válik csodálatos „szemléleti egésszé”.

Mi hát ennek a versnek a „művészi állandója”? Egy olyan gondol-kodó néhány sorát idézem ezzel kapcsolatban, aki valószínűleg távol állt volna József Attilától, s ha szabad megjegyezmem, tőlem is távol áll: Hamvas Béláról van szó. Az ünnep lényegéről írott szavai azon-ban rávilágíthatnak arra, ami a *Május* című vers „igazságtartalma” a benjamin fordulattal élve, s ami „olvashatóvá” teszi, ha a barthes-i terminusra gondolunk. „Az ünnep az áldozat napja. A közösség kezdete, amikor az emberben felébred a tudat: nem vagyok egyedül, és minden ember sorsával elszámolni tartozom. [...] Nemzeti, faji, történeti, szellemi ünnep nincs, ahogy nincs nemzeti, faji, szellemi közösség. Ezek a megszükitések az ünnepet csak veszélyeztetik. Az ünnep lényege az áldozat. S amit feláldoznak, az éppen a különbö-zőség: a faj, a nemzet, a szellem, a nyelv – a titáni Én.” „Az áldozat pedig nem egyéb, mint a külön, egyéni, magányos emberi Én leve-tése.” „Amikor pedig az ember a többi emberrel a magasabb létben találkozik, kilép a szenvedésből. Ez az ünnep a közösség. Az ünnep minden ember közössége abban az isteni létben, ahová az ember csak Énjének feláldozása árán jut el. [...] Minden közösség ünnepi. Ezért beszél Hölderlin *festliche Gemeinschaft*ről. Nincs is más ünnep, mint a közösség” (HAMVAS 1988; 168–169). A József Attila-vers lényege a vidám, önként hozott áldozat, az izolált énről való lemondás a sza-badság érdekében. De mégiscsak *lemondás*, amely mögött az a keserű igazság dereng fel, hogy az egyén csak a közösségben, vagyis önmaga (részleges) elvesztése árán lehet szabad.

Kiadás

APOLLINAIRE, Guillaume (1958): *Válogatott versek*. Magvető, Budapest
JÓZSEF Attila művei I–II. (1977): Magyar Remekírók, Szépirodalmi, Budapest

Irodalom

- BENJAMIN, Walter (1980): Goethe: „Vonzások és választások”. In Uő: *Angelus novus. Értekezések, kísérletek, kritikák*. Magyar Helikon, Budapest
- CLARK, Tom (2013): *The pretty Redhead*. <http://tomclarkblog.blogspot.hu/2013/04/guillaume-apolinaire-la-jolie-rousse.html>
- GREET, Anne Hyde (ford.) (2004): The beautiful Redhead = *Calligrammes: Poems of Peace and War (1913–1916)*. University of California Press
- HAMVAS Béla (1988): *A láthatatlan történet*. Akadémiai, Budapest
- JÓZSEF Attila (1967): *Irodalom és szocializmus (Válogatott esztétikai tanulmányok)*. Kossuth, Budapest
- TVERDOTA György (2007): József Attila Irodalom és szocializmus című tanulmányának metafizikai háttere. *Literatura* 3., 307–327.
- USINGER, Fritz (2002): *Die hübsche Rothaarige*. <http://www.kas.de/wf/de/71.4198/>